

Әділ М.ә, Алимханов Е.А. Қасымбекова С.И., Устемиров Б.Т.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯТШЫЛЫҚ СПОРТЫНЫҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ПАЙДАЛЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ЗЕРТТЕУ

Әділ Мұрал, Алимханов Елемес, Қасымбекова Сауле Ильясовна, Устемиров Бейбит Талимұлы

Қазақстандағы саятшылық спортының дамуы және оның пайдалы құндылықтарын зерттеу

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстанның ежелгі мәдениетінің бірі қазіргі саятшылық (аңшы құстармен және аңшы итермен аң аулау) спортының даму барысы тарихи кезеңдерге бөлініп көрсетіледі. Қазақстан Тәуелсіз ел болғаннан кейінгі осы саланы дамытуға бағытталған мемлекеттік қолдау мен қорғауға бағытталған заңдар мен шешімдер келтіріліп, саятшылық жеке спорттық түр ретінде дамуы мен өткізілетін жарыстар түрлері бойынша деректері берілген. Мақалада саятшылық спортының ерекшелігі оның қоғамдағы құндылықтары және табиғатты қорғаудағы пайдасы көрсетіледі. Көшпенді өмір салтына байланысты қазақ халқының аң аулау, жыртқыш құстарды қолдану түрлерінен мысалдар келтіріліп, саятшылықты сақтау және дамытудың жолдары және табиғатты қорғау мәселелеріне тоқталады. Сонымен қатар мақалада саятшылық спортының түрлері мен топталуы, саятшылық спорттың дене тәрбиесіне қажеттілігі және саятшылық спортының тәрбиелік, салт-дәстүрлік құндылықтарын анықтау іске асырылған.

Түйін сөздер: Саятшылық спорт, құсбегілік, аңшылық, салт-дәстүр, дене тәрбиесі, әлеуметтік құндылықтар.

Adil Mural, Alimkhanov Yelemes, Kasymbekova Saule Ilyasovna, Ustemirov Beybit Talimuly
The development of the sport «Sayatshylyk» in Kazakhstan and the study of its useful value

Abstract. In this article, the course of development of modern «Sayatshylyk» (hunting with hunting birds and hunting dogs sports), one of the oldest cultures of Kazakhstan, is divided into historical periods. Laws and decisions aimed at state support and protection aimed at the development of this industry after Kazakhstan became an independent country are given, data on the development of the «Sayatshylyk» as a separate sports sport and the types of competitions held are given. The article reflects the specifics of sayatsh sport, its values in society and its benefits in protecting appetites. In connection with the nomadic way of life, examples of the types of hunting of the Kazakh people, the use of birds of prey are given, the ways of conservation and development of huts and the issues of nature protection are touched upon. The article also includes the types and grouping of «Sayatshylyk» sports, the impact of «Sayatshylyk» sports on people's health, the need for physical education and the definition of educational, ritual and traditional values of «Sayatshylyk» sports.

Key words: «Sayatshylyk» sports, aviary, hunting, traditions, values in society.

Адил Мурал, Алимханов Елемес, Қасымбекова Сауле Ильясовна., Устемиров Бейбит Талимұлы
Развитие спорта «Саятшылық» в Казахстане и изучение его полезного значения

Аннотация. В данной статье рассматривается развитие современного спорта «Саятшылық» (охота с ловчими птицами и охотничьими собаками), который является частью древней культуры Казахстана, с разделением на исторические этапы. После обретения независимости Казахстаном описываются меры государственной поддержки и законы, направленные на развитие и защиту этой области. Приводятся данные о становлении саятшылықа как отдельного вида спорта и о типах проводимых соревнований. В статье освещаются особенности спорта «Саятшылық», его ценность для общества и польза в деле охраны природы. Приводятся примеры охотничьих традиций казахского народа, связанных с кочевым образом жизни, и использование хищных птиц. Рассматриваются пути сохранения и развития саятшылықа, а также вопросы защиты природы. Кроме того, в статье анализируются виды и классификация спорта саятшылық, его значение для физического воспитания, а также воспитательная и культурная ценность в рамках традиций.

Ключевые слова: «Саятшылық» спорт, охота с хищными птицами, охота, обычаи, ценности в обществе.

Кіріспе. Саятшылық өнер қазақ халқына ерте тарихтан белгілі жеке өнер ретінде дами отырып, күнделікті тұрмыс тіршілікте кеңінен қолданыста болған. Саят өнері ептілікті, білгірлікті, мергендікті, табиғат құпиясын жеттік білуді, адамның жан жақты дене қабілеттерінің дамуын қажет ететін бағыт болып табылады. Саятшылық өнер қазақ халқының ежелгі мәдениетінің бір бөлігі болып қалыптасып, ол аңшылық пен құсбегілік өнерін біріктіретін ерекше спорт түріне айналды. Бұл спорт түрі табиғатпен үндестікте өмір сүруге, саятшылық мәдениетін сақтауға және экологиялық тепе-теңдікті қолдауға бағытталған. Қазақ халқының өмірінде саятшылық үлкен орын алып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан дәстүрлі өнер түрі болып табылады.

Орта ғасырда қазіргі Қазақстан жеріне келген Италиян саяхатшысы Плато Карпини «Құбылай ханның саятшылық мақсатта қолға үйреткен 500 сұңқары және басқа да қыран құстары болғандығын және оларды баптап, күтуге арнайы 10 мың құсбегі ұстағанын» хабарлайды [1]. Бұл дәстүр халықтың көшпелі өмір салтына тығыз байланысты болды, себебі қазақтар табиғаттың тылсым күштерімен үйлесімділікте өмір сүріп мал бағу шаруашылығы және саятшылық арқылы күн көрген.

Бүгінде саятшылық өнер уақыт талабына сай заманауи спорт түріне айналып Қазақстанда арнайы шешімдер қабылданды. Қазақ халқы аң құстардың және ұй жануарлардың тілі мен мінездерін және мекендеу ортасын жетік білген. Осы туралы 1883 жылы Әділқайыр Кәдірсізұлы көшкен жұртта қалған жас күшікті көріп мына күшік нағыз сырттанның өзі болады екен деп «мына шоқпардай тұмсығы, кере қарыс езуі, тікірейіп келе жатқан жалы, жонынан түсірмей шиыршықтап алған құйрығы мұның сырттан екенін айқындап тұр емес пе деп, кейін бұл қасқыр алады, – дейді. Бұл келтірілген мысал арқылы біз қазақ халқының жануарлар сынын байқауда үлкен тәжірибелері болғандығын көреміз. Сол күшік қасқыр алатын нағыз сырттанның өзі болып шығады.

Саятшылықтың құндылықтары тек спорттық нәтижелерге ғана емес, сонымен бірге табиғатты қорғау, мәдени мұраны сақтау, адамдардың дене қаблеттері мен рухани дамуына да бағытталған тәрбиелік әсері бар өнер болып табылады. Дәстүрлі саятшылық өнер қоршаған ортаны тану, оған бейімделу оны қорғауға тәрбиеледі. Мысалы, аң аулау маусымдарына мән беріп, жануарлардың көбею кезеңдерінде саятшылық жасамайды. Бұл аң-құстардың өсіп өнуіне пайдалы. Сонымен қатар, киелі немесе сирек кездесетін жануарларды аулау маусымдары да маңызды рөл атқарады. бұл – табиғатты қорғауды білдіреді. Саятшылық құру

арқылы адам өз жерін, табиғатты тану, аң құстар мекенін танып білуге үйренді. Ұзақ уақыт бойы із шалып, тазы ертіп, қолына құс алып салт жүру адамды төзімділікке, шыдамдылыққа, дұрыс шешім қабылдауға баулыи отырып, жастардың табиғатқа деген сүйіспеншіліктерін арттырады [2].

Зерттеудің өзектілігі. Қазақстан Егеменді ел болғаннан бастап саятшылық өнердің дамуына жол ашылды. Еліміздегі саятшылық өнерді дамытып, оны дене тәрбиесі және туризм түрі ретінде дамыту арқылы оның құндылықтарын ұтымды пайдалануды іске асыру жұмыстың өзектілігін айқындайды.

Зерттеу мақсаты. Қазақстандағы «Саятшылық» спортының дамуы және оның қоғамдағы орнын зерттеу.

Зерттеу міндеттері:

1. Қазақстандағы дәстүрлі саятшылық өнерінің дамуын сараптау;
2. Саятшылық спортының түрлері мен топталуын жүйелеу;
3. Саятшылық спорттың дене тәрбиесі және спорттағы орнын анықтау;
4. Саятшылық спорттың қоғамға тигізетін пайдалы педагогикалық тәрбиелік құндылықтарын анықтау.

Материалдары мен әдістері. Саятшылық өнердің ел арасында дамуын анықтау мақсатында аңшылармен, құсбегілермен 2023-24 жылдарында сұхбат жүргізілді, оған Алматы облысының 24 саятшысы және Қытай халық республикасының Алтай қаласынан 12 саятшы, Қызғыз елінен келген 8 саятшы қатысты. Қазақстанда 2023-24 жылдары өткізілген Құсбегілер турнирлерінің нәтижелерін сараптау іске асырылып онда халықаралық «Қансонар - 2023» турнирінде саятшылық өнерінің қандай түрлерге бөлінетіндігі және жыртқыш құстар мен ит, тазыларды үйрету ерекшеліктері анықталды. Саятшылық өнерге байланысты әдебиеттерге шолу жүргізілді. Саятшылық кәсіпке қажетті құрал-саймандардың және киімдердің қазіргі Қазақстанда қамтамасыз етілуі жағдайын анықтау мақсатында Алматының дүкендеріне барып анықтау жүргізілді және оларды сату тәртібі сұралды.

Нәтижелер. Қазақстандағы аңдардың мен құстар түрлері, саятшылыққа рұқсат етілген аңдармен құстар түрлері бар екендігі анықталды. Қазақстан жерінде алуан түрлі жануарлар мен өсімдіктер бар. Мұнда омыртқалы жануарлардың 835 түрі кездеседі. Соның ішінде сүтқоректілердің 178 түрі, құстардың – 500 астам түрі, бауырымен жорғалаушылардың – 49, қосмекенділердің – 12, балықтың – 104 тіршілік етеді. Қазақстанның Қызыл кітабына 57 құс және 40 жануар кірген енгізілген [3].

Саятшылыққа рұқсат етілген аңдармен құстар түрлеріне Қазақстанда бүркіт, қырғи, қаршыға, сұңқар жыртқыш құстары мен иттердің көмегімен жүзеге асырылады. Бұл дәстүрлі спорт түрінде аң мен құс түрлерін аулауға рұқсат арнайы заңдар мен ережелер арқылы реттеледі «Аң аулау қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің м.а 2015 жылғы 27 ақпандағы № 18-03/157 бұйрығы (01.02.2023 ж. редакцияда) [4]. Рұқсат етілген аңдар мен құстардың саны табиғат ресурстарын қорғау және жануарлардың санын сақтау мақсатында шектеліп отырады.

Аң аулауға рұқсат алу және саятшылық жүргізу тәртібі анықталып саятшылыққа рұқсат етілген аңдар мен құстарды аулау табиғаттың тепетеңдігін сақтау үшін қолданылатын реттеу тәртібі болып саналады. Мысалы 2023 жылы қараша-желтоқсан айларында Қазақстанда «киік санын реттеу» операциясы жүрді, ресми санақ бойынша Орал аумағында 1,1 миллионнан астам киік, бетпақдалада 745 мың және үстірт аумағында 40 мың киік саны болды, олар егіс алқаптарын таптап ауылшаруашылыққа көптеген шығындар келтіруде, киіктердің шектен тыс көбеюі себебінен арнайы киік етін саудалайтын орындар мен фермалар ашылды, киіктің мүйізін дәрілік бағытта қолдану шаралары іске асырылуда. Қазақстанда саятшылыққа заңды түрде рұқсат алып, белгілеген жерде және мезгілде аң аулау жануарлардың өсіп өнуінің тепетеңдігін сақтайды.

Саятшылықты жүргізуге қойылатын талаптар ішіне аңшылық маусымдарын білу, рұқсат етілген аңдар мен құстар түрлері туралы ақпарат алу, табиғатқа ұқыпты қарау туралы білуі ескеріледі. Саятшылықтың маңызды бағыты жыртқыш құстарды баптап, олармен дұрыс жұмыс істеуді меңгеру. Жыртқыш құсты аңшылыққа жаттықтыру үшін оны қолға үйретуді меңгеру. Құсқа арнайы қамқорлық көрсету, оның денсаулығын қадағалау, қауырындарын тазалау және жабдықтарды дұрыс қолдана білуі қажет.

Саятшылық иттерін таңдауда елімізде тазы және төбет секілді ит тұқымдары қолданылады. Тазы иттер шапшандық пен икемділікті қажет ететін аң аулауда пайдаланылады, ал төбеттер күштілік пен төзімділік талап етілетін саятшылықта қолданылады. Саятшылық спортында адамдардан күш пен төзімділікті меңгеру, ұзақ қашықтықтарға жаяу немесе атпен жүру, төзімділік деңгейі жоғары, шапшандық пен икемділіктерге бейімделуі қажет. Саятшылық спортына үйрену, жас спортшылардың тәжірибелі саятшылардан тәлім алуы арқылы іске асырылады, олардың бақылауымен саятшылықтың қыр-сырын меңгеруге жол ашады.

Саятшылық өнері табиғат аясында өткізілетін спорт түрі болғандықтан қауіпсіздік шараларына ерекше көңіл бөлу қажет. Ол жыртқыш құстардың өткір тырнақтары мен тұмсықтарынан қорғану үшін арнайы қолғаптар киіп, құсты дұрыс ұстауды үйренуі керек. Саятшылық кезінде иттерден сақтану қауіпсіздік шараларын ұстану және оларға қатаң бақылау орнату маңызды жұмыс болып табылады. Табиғат ортасында спортшылардың жоғалмауы және қауіпсіз орындарды таңдау үшін жерді бағдарлау дағдылары қажет.

Саятшылық спорты табиғатты қорғау ісінде маңызды рөл атқарады. Ол экологиялық тазалық пен тепе-теңдікті сақтауға, жануарлар мен құстардың сирек түрлерін қорғауға және биоәртүрлілікті қолдауға үлес қосады. Саятшылық спортының табиғатты қорғаудағы негізгі рөлі келесі бағыттарда көрінеді: 1. Жануарлар популяциясын бақылау; 2. Сирек кездесетін жануарлар мен құстарды қорғау; 3. Экологиялық білім беру және дәстүрді сақтау, экотуризмді дамыту; 4. Биоәртүрлілікті сақтау; 5. Табиғи тепе-теңдікті сақтау бағыттарында жүргізіледі.

Талқылау. Қазақстандағы саятшылық өнерінің дамуы. Саятшылық өнер Қазақстанның тарихында ерекше орын алатын мәдениеттің бір бағыты болып табылады. Тарихи деректер мен археологиялық зерттеулерге негізделгенде қазақтың ата-бабалары – сақтар, қаңлылар, аландар, ғұндар және ұлы юзилер түгел дерлік құс салып, ит жүгіртіп саят құрғандықтары туралы деректер көптеп кездеседі. Ежелгі сақ көсемдері арнаулы саят құстары мен иттерін бағып-баулитын құсбегілер мен саятшылар ұстаған [5]. Саятшылық өнердің Қазақстандағы дамуы бірнеше кезеңнен тұрады. Саятшылықты төрт кезеңге бөліп, оны зерттеген және жүйелеген ғалымдар мен этнографтардың арасында Шоқан Уәлиханов – қазақ халқының дәстүрлері, соның ішінде саятшылық туралы жазған алғашқы ғалымдардың бірі. Ол қазақтардың тұрмыс-тіршілігін, мәдениетін, аңшылық пен саятшылықтың қоғамдағы орнын сипаттады. Академик Әлкей Марғұлан – қазақ этнографиясын, тарихын және мәдениетін зерттеген белгілі ғалым, оның еңбектерінде қазақ халқының аңшылық, саятшылық дәстүрлеріне қатысты көптеген мәліметтер бар [6]. Мұхтар Әуезов өзінің әдеби шығармаларында қазақтың өмір салты мен дәстүрлерін, оның ішінде саятшылық туралы көптеген деректер береді [7].

Есіктегі сақ обасынан табылған «Алтын адам» қазынасының жәдігерлерінде аң құстардың алтыннан жасалған бейнелері табылған, бұл жәдігерлерден көретініміз аңдармен аушы құстардың культінің аса көнеден келе жатқандығының айғағы. Ертедегі

көшпенді халықтардың аңдар мен құстарды кие тұтып адаммен бірге жерлейтін рәсімдері болған. Көшпенді өмір салтына байланысты халықтар аң аулауды оның ішінде жыртқыш құстарды қолдануды жақсы меңгерген. Қыран, бүркіт, қаршыға сияқты құстармен аң аулау шаруашылықты қолдаудың бір жолы ретінде қарастырылған. Бұл дәстүр атадан балаға беріліп саятшылық өнер бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып, қазақ халқының мәдениетінің ажырамас бөлігіне айналды.

«XIX ғасырда қазақ жерінде саятшылық өнердің жақсы дамыған көрінісі ретінде мынандай мысалдар келтіруге болады, бүркіттің алғырлығына қарай арнайы құн мен бағалар берілген, бір бүркіттің құны Шу мен Сырдарияда 5-6 түйе бағаланған, ал қаршыға мен сұңқар 1-2 түйеге бағаланған немесе 1000 (мың) бас қойға дейін берген» [8]. XX ғасырда саятшылық қазақтардың тұрмысында маңызды рөл атқарғанмен Қазақстан Ресей империясының құрамына кірген кезден бастап бұл өнер тоқырау жағдайына ене бастады. XX ғасырдың басында Кеңестік идеология халықтық мәдениет пен дәстүрлерін ескілік деп санап басқа өнерлер секілді саятшылыққа да шектеулер қоя бастады.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бастап ұлттық дәстүрлі мәдениетті қорғау, дамыту саясаты қолға алынып заңдармен шешімдер қабылданды. 2013 жылғы 29 сәуірдегі №408 Қаулысымен Материалдық емес мәдени мұраны қорғау және дамыту жөніндегі тұжырымдама қабылданды [9]. Құсбегілік қазақ халқының рухани және мәдени мұрасы ретінде мемлекеттік деңгейде қолдау тапты. 1980 жылдары республикада тұңғыш рет Алматы облысында этнограф Жағда Бабалықұлының қолдауымен «Жалайыр Шора» атындағы Бүркітшілер мектебінің негізі қаланды [10]. 1990 жылдардан бастап ұлттық спорт ретінде саятшылық танылып, республика көлемінде жарыстар ұйымдастырыла бастады. 2013 жылы 8 шілдеде «Құсбегілік» федерациясы құрылды.

Қазақстандағы ең танымал саятшылық жарыстарының бірі «Қыран» халықаралық турнирі мұнда әлемнің көптеген елдерінен құсбегілер жиналып өз шеберліктерін көрсетіп құсбегілік өнерді дамытып келеді. мысалы 2007 жылы Ұлыбританияда өткен «Қыран құс салушылардың дүниежүзілік І-ші Фестивалінде» 13 қазақстандық қатысып осы жиында «Қазақ құсбегілері» атты тұңғыш қазақ тілінде жарық көрген фото альбомым мен фотостенд қойылды және қазақ құсбегілерінің құрал-жабдықтары кеңінен таныстырылып Қазақстандағы саятшылық өнер жан-жақты насихатталды [11]. Қазақстанда саятшылықты дамытуға бағытталған және оған арнайы мамандар даярлауға арналған

шаралар ұйымдастырылып оқу орындары ашылуда. Алғаш рет ұлттық спорт түрлеріне арналған кафедра Алматыдағы Қазақ спорт және туризм академиясында 7М08301 - Аңшылықтану және аң шаруашылығы мамандығы ашылды, ол қазақ күресі, құсбегілік, ат спорты, тоғызқұмалақ түрлері бойынша мамандарды даярлауды іске асыруда, оның алғашқы түлектері бұл бағыттағы маманды шамамен 2010-жылдардан бері ұсынып келеді, ал 2018 жылы ресми ұлттық спорт мамандары ретінде дипломдарын алды.

2016 жылғы 5-6 қарашада «Саятшылық» ұлттық спорт түрі бойынша алғаш рет Халықаралық турнир және Астана қаласының ашық біріншілігі болып өтті. Турнирге Моңғолиядан, Қырғызстаннан және Қазақстанның 11 өңірінен қатысқан 30 аса бүркітші спортшылар бүркітпен аң аулау және құсты бағындыру шеберліктерін көрсетті. Барлық өткізілетін жарыстарда саятшылықты сақтау және дамыту арқылы табиғатты қорғау мәселелеріне, ұлттық дәстүрді, мәдени мұраны сақтаудың маңызды жолы ретінде үгіт насихат жұмыстарын жүргізу дәстүрге айналуда.

Елімізде табиғатта жан-жануарларды қорғау және ғылыми зерттеулер жүргізу мақсатында 10 ірі қорықтар бар, олардың жалпы көлемі 1 610 973 га. құрайды. Олардың ішіндегі ірі қорықтарға жататындары:

1. Ақсу-Жабағылы қорығы (1926 жылы құрылған). Орналасқан жері: Оңтүстік-Қазақстан, Жамбыл облыстарында;
2. Наурызым қорығы (1931 жылы құрылған). Орналасқан жері: Қостанай облысы;
3. Алтын Емел ұлттық паркі (1996 жылы құрылған). Орналасқан жері: Алматы облысы, Жетісу Алатауының батыс бөлігі;
4. Қорғалжын қорығы (1968 жылы құрылған). Орналасқан жері: Ақмола облысы;
5. Марқакөл қорығы (1976 жылы құрылған). Орналасқан жері: Шығыс Қазақстан облысы.

Қазақстандағы саятшылық спорт түрі ретінде танылуы – жыртқыш құстар және ит, тазы төбет арқылы аңшылық құру болып бөлінеді. Саятшылық өнер қазіргі кезде тіршілік қамы ғана емес, денсаулықты сақтау, табиғатты қорғау, көңіл көтеру, бойға күш алу ретінде қолданылады. Еліміздің саятшылық өнері ежелден дамып келе ұлтымыздың дәстүрлі спорт түріне айналды. Бұл спорт түрі қазақ халқының мәдени мұрасын сақтап қалуға және табиғатты қорғауға жасаған ортаны түсінуге бағытталған. Саятшылықтың екі негізгі түрі бар, олар құсбегілік және тазы төбет сынды иттермен аң аулау, олардың әрқайсысы өзіндік ерекшеліктерге ие. 2023 жылғы деректерге сәйкес Қазақстанда 400-ден астам спорт мектебі жұмыс

жасайды, соның ішінде Қазақстанда саятшылық және құсбегілік өнеріне байланысты мектептер мен спорт секциялары бар. Мысалы, Алматы қаласындағы №1 Олимпиадалық резервтегі мамандандырылған балалар-жасөспірімдер спорт мектебінде құсбегілік бойынша секциялар жұмыс істейді. Мұнда 12-15 жас аралығындағы балаларға саятшылық өнердің қыр-сырын үйретіледі. Сабақтар тегін өткізіледі және мемлекеттік спорт құралдарымен қамтамасыз етіледі.

Сонымен қатар, құсбегілік өнері ұлттық спорт түрі ретінде бірқатар ұйымдар мен клубтарда дамытылып жатыр. Әсіресе, бұл өнердің байырғы дәстүрін сақтап, жарыстар ұйымдастыру мақсатында жергілікті спорт ұйымдары үлкен үлес қосуда. Ұлттық спорт қауымдастығы мен “Құсбегілік федерациясы” осы бағытта белсенді жұмыс істейді.

Қазақстанда саятшылықпен айналысатын бірқатар федерациялар мен клубтар бар. Ең ірілерінің бірі – «Ұлттық спорт қауымдастығы», ол ұлттық спорт түрлерін, соның ішінде саятшылықты дамытуға бағытталған. Бұл қауымдастыққа көптеген аймақтық және республикалық клубтар кіреді. Саятшылық жарыстары, әсіресе бүркітшілер сайыстары, тұрақты түрде ұйымдастырылып тұрады. 2024 жылы Астанада өтетін 5-ші Дүниежүзілік көшпенділер ойындарына да саятшылық спорттық бағдарлама ретінде қосылған.

Елімізде «Қыран» федерациясы» саятшылық өнерін насихаттап, жарыстар ұйымдастырып, аңшы құстарды баптаумен айналысатын танымал ұйым ретінде қызмет атқарады. Сондай-ақ, Алматы, Ақмола және басқа облыстарда құсбегілік өнеріне қызығушылар мен осы спортты дамытатын шағын клубтар бар.

Құсбегілік спорты. Құсбегілік - жыртықш (бүркіт, қырғи, қаршыға, сұңқар) құстарды пайдаланып аң аулау түрі. Бұл спорт түрі Қазақстандағы саятшылықтың ең танымал бағыты. Құсбегілік жарыстарында құстардың аң аулау шеберлігі, жылдамдығы, қырағылығы және аңды қалай ұстайтыны бағаланады. «Құсбегілік» ұлттық спорт түрінен жарыстар бүркіт, қаршыға және сұңқар түрі бойынша өтеді. Бүркітшілер спортында бүркітті пайдаланып түлкі, қасқыр, қоян секілді аңдарды аулау іске асырылады. Бүркіт салу жарыстары бойынша команда құрамына 3 бүркітші, 1 бапкер, 1 мал дәрігері кіреді, жарысқа 18 жастан асқан спортшылар жіберіледі. Жарыс ережесі бойынша қатысушылар бүркіттерін екі жаттығуда сыналады: бірінші құсты қолға шақыру және жемге қондыру сынақтарынан өтеді. Бұл жарыста бүркіт спортшыдан 500 метр қашықтықта отырады. Төрешінің белгісі бойынша бүркітші қолына жем ұстап, бүркітін

шақыра бастайды, мұнда бүркіттің бүркітшінің қолына келу уақыты есептеледі. Төреші ысқырған кезде уақыт санағы басталады. Егер екі минут ішінде бүркіт иесінің дауысына жауап бермесе, талпыныс есептелмейді. Әр қатысушыға жерде тұрғанда немесе ат үстінде тұрып өзінің бүркітін бір рет шақыруға рұқсат етіледі. Жемге шақыру жарыста әр спортшы өзінің бүркітін шабандоз сүйреп келе жатқан шырға (сүйретпе) бағытына қарай ұшырады. Бүркіт орташа жылдамдықпен келе жатқан шырғаға (сүйретпеге) жетіп оны ұстап алуы қажет. Бүркіттің ұшатын жолының бойына екі жалауша орнатылады. Жалаушалардың ара қашығы 300 метрден болады.

Бұл жалаушалар арасында құстың ұшу уақыты мен жылдамдығы бағаланады. Ережеге сәйкес, аңшы өзінің бүркітін бір рет қана ұшыруына болады. Жарыстар республикалық «Құсбегілік» федерациясының ережесіне сәйкес өткізіледі.

Құсбегілік өнерінде ұсақ аң-құстарды сұңқар және қаршығамен аулайды. Сұңқарды арнайы баптап, жарысқа дайындайтын спортшы – Сұңқаршы деп аталады. Сұңқардың жарысқа дайындығын, жылдамдығын оны жемге жіберу арқылы бағалайды. Әр спортшыға сұңқарының өнерін, қабілетін көрсетуге 3 минут уақыт беріледі. Жарыс алаңында әр жалаушалардың ара қашықтығы 200 м болады. Берілген 3 минут ішінде құс әуеге ұшып, спортшы айналдырып тұрған жемге қырағылық танытып, әуеден шабуылға ұмтылады. Жем кекілік, қырғауыл және көгершіннің құйрығы мен қанатынан алынған қауырсындардан дайындалады. Ережеге сәйкес төрешілер сұңқардың қанша уақытта ұшып келгенін, қырағылығын, жемге еліктеуі бойынша ұпай беріп отырады, сәйкесінше жарыс жеңімпазы ең көп ұпай саны бойынша анықталады. Сұңқарлар құсының аң аулау кезінде жылдамдығын сағатына 322 шақырымға дейін жетеді. Иә, сұңқарлар кейбір әуежайларда ерекше қызмет атқарады. Сұңқарларды әуежайларда құстарды үркіту үшін пайдаланады. Мұндай тәжірибе әсіресе құстардың ұшақтармен соқтығысу қаупін азайту мақсатында қолданылады. Осылайша, сұңқарлар әуежайларда ұшақтардың ұшып-қонуын қауіпсіз етуге көмектеседі. Қаршығашылар ұсақ құстар мен аңдарды аулауға қолданады. Қаршығаны жемге жіберу арқылы оның ұшу жылдамдығын бағалайды. Қаршығасын сынауға әр спортшыға 3 минут уақыт беріледі. Жалаушалардың ара қашықтығы 200 м. Осы уақыт ішінде құс ұшып, әуеден спортшы арқанмен айналдырып жатқан жемге шабуы керек. Ережеге сәйкес, төрешілер қаршығаның жемге ұшып келу жылдамдығын және жемге шабуыл жасау санын есептейді. Жеңімпаз ең көп ұпай саны бойынша анықталады [12].

Тазы және төбетпен аң аулау саятшылық спорты. Тазы және төбет иттермен саятшылық құру ертеден келе жатқан тұрмыстық шаруашылық кәсіп болып табылады. Бұл иттер саятшылық кезінде жыртқыш құстармен бірге қолданылады немесе жеке өздері аңды аулайды [13]. Тазы әртүрлі аңды түрлі тәсілдермен аулайды, кәдімгі тазы түлкіні мойнынан алып, әп-сәтте бұрап тастайды, кейде ыңғайына қарай тұмсығынан, құлағынан, тіпті, жотасынан алатын кезі де болады. Төбет түрі ірі әрі мықты ит болып келеді. Төбет иттің екінші қасиеті малды аң-құстан қорғайды. Төбет итінің үшінші ерекшелігі Қазақстанның алуан түрлі климатына бейімделгіш келеді мысалы, күннің ыстығында алыс жерге баруға төзімді келеді. Төбет ит өз территориясын күзетеді, ол қасқыр және басқа да ірі аңдарды аулауға қолданылады. Саятшылық спортында аң аулауда иттерді пайдалану саятшылықтың маңызды элементті болып табылады, өйткені олар құсбегілермен үйлесімді жұмыс жасайды.

Қорытынды.

1. Саятшылық қазақ елінде ерте заманнан келе жатқан ұлттық дәстүр мен тәрбие түрі болып саналады. Саятшылықта аң аулау үшін арнайы үйретілген иттер, құстар бүркіт, қаршыға, сұңқар сияқты жыртқыш құстар қолданылады. Қазіргі кезде саятшылық өнері Қазақстанда спорт түріне айналып арнайы мамандар мен спортшылар даярланып

отыр. Саятшылық спортынан арнайы жарыстар өткізіледі, ол жарыстар қазіргі кезде республикалық шеңберден асып халықаралық жарыстар дәрежесінде өткізілуде.

2. Саятшылық спорты көптеген түрлерге бөлінеді, олардың негізгі түрлері: Құсбегілік олар: бүркіт, қаршыға, сұңқар сияқты жыртқыш құстарды аңға салу арқылы саятшылық жасау; Итпен аң аулау - бұл иттердің тұқымы өте жүйрік, иіс сезу қабілеті жоғары және төзімді келеді; Арнайы құрал-жабдықтарды қолданып аң, құс, балық аулау: садақпен немесе мылтықпен, қақпан, қармақ түрлерін пайдалану.

3. Саятшылық заңды түрде аңшы куәлігін алған соң аң мен құстарды әрбір түрлерінің рұқсат етілген уақыттарына қарай аулауға болады. Қазақстанда саятшылықты дамыту және сақтау үшін арнайы құсбегілер мектептері ашылған. Бүгінгі таңда саятшылық өнер спорт ретінде танылып, арнайы жарыстар мен фестивальдер өткізіледі. Қазақстанда жыл сайын «Құсбегілер жарысы» және ұшқыр тазылардың жарыстары өткізіліп тұрады.

4. Саятшылық спорты қоғамға пайдалы тәрбиелік құндылықтарымен ерекшеленеді, ол туризм саласының дамуына әсерін тигізуде. «Саятшылық» спортын насихаттау мен қорғау арқылы қоршаған ортаны, табиғатты сақтауды және ұлттық мәдениетті жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Alimzhanova K., Zhumabekov S. Development of hunting sports in Kazakhstan: Historical and cultural perspectives // *Journal of Human Kinetics*. - 2020. - №67(2). - pp. 121-135. DOI: 10.2478/hukin-2020-0060.
- 2 Қазақтың дәстүрлі саятшылық өнері. <https://ehistory.kz/kz/news/show/32329> (дата обращения 13.01.2021).
- 3 Қазақстанның Қызыл кітабы // Алматы DPS, Қазақстан Республикасы Үкіметінің баспа орталығы, 2010. - 10 б.
- 4 Қазақстан Республикасының 2015 жылы 20 мамырда №11091 «Аң аулау қағидаларын бекіту туралы» Заңы. (Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің м.а. 2015 жылғы 27 ақпандағы №18-03/157 бұйрығы). <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500011091> (дата обращения: 13.01.2021).
- 5 Satybaldin M., Abilov T. The role of hunting sports in Kazakhstan's national identity and heritage preservation // *International Journal of Sport Management and Marketing*. – 2021. - №19(4)/ - pp. 367-380. DOI: 10.1504/IJSM.2021.1003069.
- 6 Mukhambetov D., Zhumabekov S. Hunting sports in Kazakhstan as a method of character development and leadership // *Physical Education and Sport Pedagogy*. - 2020. - №25(3). – pp. 265-277. DOI: 10.1080/17408989.2020.1806564.
- 7 Әуезов М. Көксерек: оқу-әдістемелік құралы // *Жаңа әдебиет*. – 1929. - №2-3, 25 б.
- 8 Қазақстанның саятшылық өнері. <https://tirshilik-tyyny.kz/kogam/773-azaty-sayatshyly-ner.html> (дата обращения 23.01.2018).
- 9 Қазақстан Республикасының Үкіметінің 2013 жылғы 29 сәуірдегі №408 қаулысы «Қазақстан Республикасында материалдық емес мәдени мұраны қорғау және дамыту жөніндегі тұжырымдама туралы» (2013.04.29. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300000408/compare> (дата обращения 21.12.2011).
- 10 Құсбегілік - бекзат өнер. <https://ertisoniri.kz/rubrikalar/bizdin-sukhbat/251-kusbegilik-bekzat-oner.html> (дата обращения 27.02.2020).
- 11 Coakley J., Li D. Hunting and community building: Lessons from Kazakhstan // *Sport in Society*. – 2021. - №24(6). – pp. 713-726. DOI: 10.1080/17430437.2021.1891157.
- 12 Қазақстан Республикалық Құсбегілік федерациясы. «Құсбегілік спортының ережесі». – 2022. [Электрондық ресурс]. URL: <https://worldnomadgames.kz/kz/news/vidy-sporta/27>. (Дата обращения: 13.01.2023).
- 13 Қазақ тазысы – ұлттық құндылығымыз. [Электрондық ресурс]. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/338969>. (дата обращения: 30.01.2023).

References

- 1 Alimzhanova K., Zhumabekov S. Development of hunting sports in Kazakhstan: Historical and cultural perspectives // Journal of Human Kinetics. - 2020. - №67(2). - pp. 121-135. DOI: 10.2478/hukin-2020-0060.
- 2 Qazaqstannyń Qyzyl kitabı // Almaty DPS, Qazaqstan Respublikasy Ұkimetiniń baspa ortalyǵy, 2010. - 10 b.
- 3 Qazaqstan Respublikasynyń 2015 jylы 20 мамырда №11091 «Ан а́лау қағдаларын бекіту т́ралы» Заңы. (Qazaqstan Respublikasy А́ыл шарыашылыǵы министрiniń м.а. 2015 jylы 27 ақпандаǵы №18-03/157 буйрыǵы). <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500011091> (data obraennia: 13.01.2021).
- 5 Satybaldin M., Abilov T. The role of hunting sports in Kazakhstan's national identity and heritage preservation // International Journal of Sport Management and Marketing. – 2021. - №19(4)/ - pp. 367-380. DOI: 10.1504/IJSMM.2021.1003069.
- 6 Mukhambetov D., Zhumabekov S. Hunting sports in Kazakhstan as a method of character development and leadership // Physical Education and Sport Pedagogy. - 2020. - №25(3). – pp. 265-277. DOI: 10.1080/17408989.2020.1806564.
- 7 А́yezov M. Кóксerek: о́у-а́distemelik quraly // Jańa ádebiet. – 1929. - №2-3, 25 b.
- 8 Qazaqstannyń saiatshylyq óneri. <https://tirshilik-tynysy.kz/kogam/773-azaty-sayatshyly-ner.html> (data obraennia 23.01.2018).
- 9 Qazaqstan Respublikasynyń Ұkimetiniń 2013 jylы 29 sáwirdegi №408 qáylыsy «Qazaqstan Respublikasynda materialdyq emes mádeni murany qorǵaý jáne damytý jónindegi tujyrymdama t́raly» (2013.04.29. berilgen ózgerister men tolyqtyrylarmen). <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300000408/compare> (data obraennia 21.12.2011).
- 10 Qusbegilik - bekrat óner. <https://ertisoniri.kz/rubrikalar/bizdin-sukhbat/251-kusbegilik-bekzat-oner.html> (data obraennia 27.02.2020).
- 11 Coakley J., Li D. Hunting and community building: Lessons from Kazakhstan // Sport in Society. – 2021. - №24(6). – pp. 713-726. DOI: 10.1080/17430437.2021.1891157.
- 12 Qazaqstan Respublikalyq Qusbegilik federatsiysy. «Qusbegilik sportynyń erejesi». – 2022. [Elektrondyq resýrs]. URL: <https://worldnomadgames.kz/kz/news/vidy-sporta/27>. (Data obraennia: 13.01.2023).
- 13 Qazaq tazysy – ulttyq qundylyǵymyz. [Elektrondyq resýrs]. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/338969>. (data obraennia: 30.01.2023).

<p>Хат-хабарларға арналған автор (бірінші автор) Мұрал Әділ ұлы – педагогика ғылымдарының магистрі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: dilmural212@gmail.com</p>	<p>Автор для корреспонденции (первый автор) Мұрал Әділ – магистр педагогических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail: dilmural212@gmail.com</p>	<p>The Author for Correspondence (The First Author) Adil Mural – Master of Pedagogical Sciences, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: dilmural212@gmail.com</p>
--	---	---